

FREGE'S ĮNAŠAS Į REIKŠMĖS SAMPRATĄ

Mindaugas Japertas

Vytauto Didžiojo universiteto Filosofijos katedra
K. Donelaičio g. 52, LT-44261 Kaunas
Tel. (+370 37) 32 78 34
El. paštas: m.japertas@hmf.vdu.lt

Straipsnyje dėstoma, komentuojama ir interpretuojama Gottlobo Frege's reikšmės teorija, kurios pagrindą sudaro reikalavimas kiekvieno kalbos ženklo semantikoje skirti prasmės (Sinn) ir referencijos (Bedeutung) lygmenis. Atskleidžiamos loginės lingvistinės priežastys, nulėmusios Frege's sprendimą laikytis diferencinės reikšmės sampratos, taip pat remiantis „prasmės“ ir „referencijos“ terminologiniu instrumentariumu parodoma, kuo skiriasi, o kita vertus, kuo panašūs Frege's įtvirtinti požiūriai į tikrinio vardo ir į teigiamojo (asertorinio) sakinio reikšmes. Vadovaujantis prielaida, kad žodžio ar posakio reikšmės sudedamąja dalimi gali būti tik tie veiksniai, kurie yra būtini kompetentingam kalbos supratimui, Frege's išskirti semantiniai aspektai straipsnyje įvertinami ir šiuo atžvilgiu. Daroma išvada, kad tikrasis semantinis terminas yra „prasmė“, o referencijos lygmens esybės (objektai, teisingumo vertės) nėra nekeliančios abejonių reikšmės sudedamosios dalys, todėl referencijos aspekto statusas Frege's tipo reikšmės teorijoje tampa neaiškus.

Reikšminiai žodžiai: Frege, kalba, reikšmė, prasmė, referencija.

Pirminė mintis apie simbolio reikšmės dvilypumą Gottlobui Frege'ui kilo aritmetikos kalbos modelio pagrindu kuriant loginį simbolizmą (ideografiją), o dar tiksliau – svarstant „turinio tapatybės“ (*Inhaltsgleichheit*) problemą (*Begriffsschrift* §8, 1879 m.). Atskiras turinio tapatybės simbolis (\equiv) reikalingas žymėti aplinkybei, „kad du vardai turi tą patį turinį“ (Frege 1997: 64). Pasak Frege's, „įvedus turinio tapatybės simbolį, visiems simboliams būtinai suteikiama dviguba reikšmė – tie patys simboliai atstovauja tai savo turiniui, tai sau patiems“ (Ten pat). Tad du vienodo turinio vardai nėra nepakankamai griežto simbolizmo pretenzija, o yra išraiškos būtinybė, kai su tais vardais siejami skirtingi jų turinio „apibrėžimo būdai“ (*Bestim-*

mungsweisen). Straipsnyje „Funkcija ir sąvoka“ (*Funktion und Begriff*, 1891 m.) Frege pirmą kartą naujais terminais įvardija perskyrą, turinčią padėti interpretuoti aritmetinių lygybių ir kalbos sakinių reikšmę; čia formuluojamas patarimas, kurio reikalaujama laikytis korektiškoje semantinėje analizėje: „Turime matyti skirtumą tarp prasmės ir referencijos“ (Ten pat: 138)¹.

¹ Perskyros narius verčiu žodžiais „prasmė“ (*Sinn*) ir „referencija“ (*Bedeutung*; ten, kur to reikalauja kontekstas, pirmenybę teikiu žodžiui „referentas“). Žodžiu „reikšmė“ tuomet galima įvardyti *bendrajį* semantikos terminą, apimantį Frege's semantinę perskyrą, nors pats Frege ir nevartojo bendrojo termino reikšmės sąvokai žymėti.

Antrojo perskyros nario vertimas į kitas kalbas yra didelė problema, atsiradusi dėl to, kad ir paties originalo

Kitame straipsnyje, būdingai pavadintame „Apie prasmę ir referenciją“ (*Über Sinn und Bedeutung*, 1892 m.), paaiškina, kad ši skirtumą lemia skirtingos „pažintinės vertės“, kurias turi išraiškos referencija ir tos išraiškos prasmė. Todėl Frege's interpretatoriai, tarp jų ir Garethas Evansas, nedvejodami konstatuoja, jog semantinės perskyros tikslas kuo glaudžiausiai susijęs kaip tik su „poreikiu įvertinti pažintinius kalbos vartojimo aspektus“ (Evans 1982). Jeigu tikrinį vardą (*Eigenname*) apibūdintų vien tai, kad jis nurodo (*bedeutet*), arba žymi (įvardija, *bezeichnet*), savo referentą, t. y. juo nurodomą, arba žymimą, objektą, tada negalėtume įžiūrėti jokio skirtumo tarp dviejų teisingų tapatybės teiginių (lygybių) „ $a = a$ “ ir „ $a = b$ “: tapatybę interpretuojant kaip santykį tarp objektų (t. y. kaip santykį vadinamosios referencijos plotmėje), abu teiginiai reikštų daikto santykį su pačiu savimi ir jų pažintinės vertės būtų tos pačios. Tačiau „ $a = a$ “ ir „ $a = b$ “ jų pažinimo atžvilgiu akivaizdžiai skiriasi: vienas yra apriorinis teiginys, kitas – aposteriorinis. Keblumas čia tas, jog nors neretai daikto tapatumas ir negali būti nustatytas *a priori* – pavyzdžiui, kad kiekvieną rytą pateka ta pati saulė, buvo astronominis (empirinis) atradimas, o ne savaime suprantamas dalykas, – nepaisant to, daikto tapatybę (jo santykį su pačiu savimi) turime reikšti apriorine lygybe „ $a = a$ “. Ieškodamas išeities, Frege tapatybės teiginyje „ $a = b$ “ užfiksotą ženklų skirtingumą pateisina skirtumu, glūdinčiu „to, kas žymima, duoties būde“ (*in der Art des Gegebenseins*

des Bezeichneten). Tik jis vienas laiduoja lygybių „ $a = a$ “ ir „ $a = b$ “ pažintinių verčių (taigi šiomis lygybėmis perteikiamos informacijos) skirtingumą. (Šią tezę iliustruoja pavyzdys iš geometrijos. Tarkime, a , b ir c yra linijos, jungiančios trikampio viršūnes su priešingų kraštinių vidurio taškais. a ir b susikirtimo taškas sutampa su b ir c susikirtimo tašku. Nors susikirtimo taškas yra vienas, jį vadiname skirtingais vardais – „ a ir b susikirtimo taškas“ ir „ b ir c susikirtimo taškas“. Du susikirtimo taško vardai rodo du skirtingus jo „duoties būdus“.) „Tad natūralu manyti, – rašo Frege, – kad su ženklu (vardu, žodžių deriniu, raide) siejasi ne tik tai, ką ženklas nurodo ir kas gali būti pavadinta ženklo referencija, bet ir tai, ką aš norėčiau pavadinti ženklo *prasmė*, kame glūdi duoties būdas“ (Frege 1997: 152)². (Pateiktame pavyzdyje iš geometrijos ta pati yra išraiškų „ a ir b susikirtimo taškas“ ir „ b ir c susikirtimo taškas“ referencija, bet ne jų prasmės.) Taigi tikrinis vardas visada išreiškia (*drückt aus*) tam tikrą prasmę, kuri, kitaip negu jo referencija, yra ne pats objektas, bet objekto duoties būdas.

Skirtumą tarp dviejų reikšmės lygmenų Frege's kalbos teorijoje galima aiškinti ir bendresniais terminais. Tuomet sakytume, jog teoriniame referencijos lygmenyje išsidėsto santykiai tarp kalbos išraiškų ir nekalbinių, arba pasaulio, esybių³, o kitame, prasmės, lygmenyje skleidžiasi santykiai „tarp kalbos išraiškų ir kompetentingų vartotojų turimo jų supratimo“ (Evans 1982: 13).

reikšmė nesiderina su įprasta vokiečių kalbos žodžio *Bedeutung* vartosena. *Bedeutung* versti į anglų kalbą lotyniškos kilmės terminu „reference“ pasiūlė Peteris Geachas ir Maxas Blackas (Frege 1966). Taip pat verčia ir Michaelas Dummettas (pvz., Dummett 1973). Michaelas Beaney, nesiryždamas išspręsti kontroversiją, *Bedeutung* palieka neversta, o išverčia tik veiksmažodines formas (Frege 1997).

² Evansas Frege's posakį „duoties būdas“ laikė pernelyg metaforišku ir siūlė, siekiant tikslesnės ir aiškesnės terminologijos, tokių kalbos figūrų vengti, o prasmę interpretuoti kaip „mąstymo apie ką nors būdą“ (Evans 1982: 15–22).

³ Viename iš savo tekstų, būtent 1914 m. sausį rašytame laiške Philipui Jourdainui, Frege vardo referenciją apibūdina kaip „tai, apie ką kas nors pasakoma“ (Frege 1997: 320).

Frege's referencijos sampratoje objektyvumas yra nesąlygiškas ir absoliutus: referencijos sąvoka sutampa su objekto sąvoka. Tačiau kas čia vadinama objektu (*Gegenstand*), tinkamai apibrėžti neįmanoma, kadangi tokiems, logikos požiūriu paprastiems, dalykams analizė ir apibrėžimai nepritaikomi. Kalbėdamas užuominomis, straipsnyje „Funkcija ir sąvoka“ Frege pasako tik tiek: „Objektas yra bet kas, kas nėra funkcija, taigi jo išraiška neturi tuščios vietos“ (Frege 1997: 140)⁴. Niekada nebūdami funkcijos, objektai be apribojimų gali būti funkcijų argumentai ir funkcijų vertės.

Referencijos sutapatinimas su objektu yra viena iš priežasčių, paskatinusių Michaelą Dummettą padaryti išvadą, kad „referencija nėra reikšmės (*meaning*) dalis – ji nėra dalis ko nors, ką žino bet kas, suprantantis išraišką“ (Dummett 1991: 123). Tokia išvada labai neigiamai atsiliepia Frege's dvilypės reikšmės sampratos integralumui: tikroju reikšmės terminu tuomet lieka „prasmė“⁵. Pastarąją apibūdiname tai, ką kalbėtojai žino apie kokią nors išraišką, kai jie ją supranta, nors šis kalbėtojų žinojimas ir nebūtinai yra viskas, ką jie, norėdami tą išraišką suprasti, turi apie ją žinoti, „nes išraiškos prasmė gali būti ne vienintelis jos reikšmės ingredientas“ (Dummett 1991: 122).

Galimybė vienu kartu apmąstyti prasmę, supratimą ir pažinimą (žinojimą) atrodo labai viliojanti ir Johnui McDowellui: „Frege's pras-

mės sąvoka yra dalis supratimo sąvokos, o pagauti, kas vyksta suprantant kalbą, galime atidžiai taikydami pažinimo sąvoką“ (McDowell 1980: 143)⁶. Vadinasi, „prasmei“, atsižvelgus į šį vertingą jos turinio bruožą, leidžiantį ją šlieti prie kitos srities sąvokų, suteiktinas ne tik semantinės, bet ir – ne menkesniu mastu – episteminės sąvokos statusas.

Frege's numatomą „supratimo“ ir „pažinimo“ procesą galima rekonstruoti taip. Tikrinio vardo (ar jį pavaduojančios išraiškos) prasmė neišvengiamai yra priklausoma nuo kalbos, kuria ta prasmė išreiškiama, nes kalba yra vienintelis būdas, kuriuo *vardas* objektui gali „duoti būti“. Vardą suprantame tik tada, kai mokame kalbą (arba tiesiog esame susipažinę su vartojamų žymenų visuma), todėl būtent šiuo atžvilgiu galima visiškai tiksliai sakyti, jog *suprantame* ne ką kita, o vardo *prasmę*. Taigi vardo (ir apskritai kiekvieno ženklo) supratimas prasideda nuo kalbos (žymenų sistemos), ir jį sąlygoja tai, kad kiekvieną (kalbos) ženklą turi atitikti apibrėžta prasmė: Frege pirmiausia teigia esant pažintinį ryšį tarp ženklo ir jo prasmės. Tačiau pažinimas, prasidėjęs ženklo ir jo prasmės atitikimu (t. y. supratimo aktu), tuo nesibaigia. Frege toliau taip eksplikuoja „reguliarų ryšį tarp ženklo, jo prasmės ir jo referencijos“: apibrėžtą prasmę savo ruožtu turi atitikti apibrėžta referencija. Ženklo – prasmės – referencijos ryšys, jeigu jis suvokiamas nurodyta kryptimi, referenciją nušviečia tik vienpusiškai (*nur einseitig beleuchtet*), t. y. iš kalbos ir supratimo taško, todėl, siekiant *visapusiškai* pažinti referenciją, į atitikimų grandinę reikėtų pažvelgti ir atvirkščia kryptimi – pradėdant ne nuo ženklo ir ne jo

⁴ Šiame straipsnyje Frege matematinę išraišką interpretuoja kaip užbaigtą visumą, kuri vis dėlto skyla į dvi nepanašias dalis – argumento ženklą ir funkcijos išraišką. Argumentas yra skaičius, užbaigta savyje visuma; funkcija pati savaime laikytina neužbaigta, reikalinga papildymo, neįsotinta (*ungesättigt*). Funkcijos užbaigimo argumentu rezultatas pavadinamas funkcijos verte argumentui (Frege 1997: 133–134).

⁵ Apie prasmę, kaip reikšmės sudedamąją dalį, žr. Dummett 1978: 122.

⁶ Čia tinka prisiminti ir Dummetto formulavimą, kad *supratimas* yra reikšmės *žinojimas* (žr. Dummett 1973: 92).

prasmės supratimo, o pavyzdžiui, nuo objekto stebėjimo. „Visapusiškas referencijos pažinimas reikalautų, kad mes iš karto galėtume pasakyti, ar jai priklauso kokia nors konkreti prasmė“ (Frege 1997: 153). Frege pripažįsta, kad „visapusiško“ pažinimo mes niekada nepasiekiamo. Faktiška padėtis tokia, kad, metaforiškai tariant, objektų visada daugiau negu kalbos, kurią mes esame pajėgūs suprasti arba kuriai gebame suteikti prasmę. Prasmingos kalbos (turima omenyje: vardų ir ženklų, turinčių prasmę) ribas nustato ne objektų skaičius⁷, o mūsų pažintinės galios. Beribė gali būti tik beprasmė kalba, nors jos beribiškumas vis tiek skirtųsi nuo tariamos objektų begalybės, kaip aritmetikoje skiriasi neigiamieji ir teigiamieji skaičiai.

Taigi ryšį suvokiant referencijos–prasmės–ženklų kryptimi, atitikimų negalima laikyti reguliariais: nėra būtina, kad konkretų objektą (referentą) žymėtų atitinkamai tik vienas ženklas, be to, „ta pati prasmė turi skirtingas išraiškas skirtingose kalbose arba net toje pačioje kalboje“ (Frege 1997: 153). Referencijos–prasmės–ženklų ryšio nereguliarumą vis dėlto dar galima paaiškinti mūsų pažinimo ir kalbinės išraiškos priemonių nevienalytiškumu, pavyzdžiui, kalbų įvairove arba sinonimija vienos kalbos žodyne. Tačiau sunkumai pasireiškia ne tik ten, kur jų išvengti neįmanoma (t. y. referencijos–prasmės–ženklų krypties grandinėje); taisyklės išimtys atsiranda jau vadinamajame reguliariame ryšyje – ryšyje tarp ženklų, jo prasmės ir jo referencijos. Pagal nustatytą „reguliarų ryšį“ kiekvieną išraišką, priklausančią baigtinei ženklų visumai, turi atitikti apibrėžta prasmė. Akivaizdu, jog natūralios kalbos dažnai (veikiausiai vi-

⁷ Ludwigas Wittgensteinas sako, jog „beprasmiška kalbėti apie *visų objektų skaičių*“ (Wittgenstein 1995: 68; 4.1272).

sada) netenkina šios sąlygos, todėl Frege’i tenka tikslinti reikalavimą, jį sušvelninant: pakaktų, jeigu tas pats žodis turėtų tą pačią prasmę tame pačiame kontekste⁸. Tarkime, taisyklingos tobulos kalbos ribose vis dėlto galima užsitikrinti, kad gramatiškai taisyklingai sudarytas tikrinis vardas (ar jį atstojanti išraiška) *visada* būtų prasmingas (dėl išraiškų skaičiaus mažinimo ir kitokio reglamentavimo). Tačiau taisyklinga gramatika, pagrindinis tobulos kalbos požymis, nors ir galėtų kodifikuoti ženklo prasmę, jokių būdu kartu neužtikrina jo referencijos: „Pagau- nant prasmę, dar negarantuojama referencija“ (Ten pat)⁹.

Kasdienėje vartosenoje paprastai kalbame apie žodžių referentus (t. y. apie objektus) ir, kaip sako Frege, mūsų žodžiai turi įprastinę (*gewöhnliche*) referenciją. Tačiau kartais, ir ne taip jau retai (pavyzdžiui, cituodami kieno nors kito žodžius), sąmoningai kalbame ne apie referenciją, o apie pačius žodžius arba jų prasmę; taip yra todėl, kad tokiais atvejais mūsų žodžiai žymi *kito kalbėtojo žodžius*. Tik pastarieji, šioje situacijoje patys tapę objektu, turi įprastinę referenciją ir žymi objektus. *Mūsų pačių žodžiai*, „ženklų ženklai“, rašant išskirti kabutėmis, tuomet turi tik netiesioginę (*ungerade*) referenciją. Taigi esant netiesioginei referencijai, pasikeičia įprastinis („reguliarus“) prasmės ir referencijos ryšys. Kai vartojame netiesioginę kalbą, mums

⁸ Iš tikrųjų pasiekti, kad visi ženklų suprastų „viena prasmė“, turbūt neįmanoma. Frege’i tai buvo aišku, kas matyti iš jo duodamo pavyzdžio. Antai viena nuomonė tikrinio vardo „Aristotelis“ prasme gali laikyti Platono mokiny ir Aleksandro Didžiojo mokytojas; kita – Aleksandro Didžiojo mokytojas, gimęs Stagiroje. Frege teigia, kad tokias prasmės variacijas nuo nesupratimų gelbsti referencijos tapatumas, tačiau tobuloje kalboje prasmės variacijų, pasak jo, apskritai neturėtų būti.

⁹ Frege’s pavyzdys: žodžiai „dangaus kūnas, labiausiai nutolęs nuo Žemės“ turi prasmę, bet greičiausiai neturi referencijos.

rūpi perteikti kito žmogaus supratimą, todėl, pavyzdžiui, netiesioginės kalbos išraiška „A“ žymi ne ja įvardijamą objektą, bet tai, ką turėtume vadinti „išraiškos ‘A’ prasme“. Skiriant įprastinę ir netiesioginę žodžio referenciją, taip pat įprastinę ir netiesioginę jo prasmę, susiklosto naujo tipo semantinis ryšys: žodžio netiesioginė referencija tampa jo įprastinė prasmė. Referencija pasidaro priklausoma nuo netiesioginio konteksto. Netiesioginėje kalboje atitinkamai pasikeičia ir žodžio prasmė, mat įprastinė prasmė, tapusi netiesiogine referencija, vienu metu negali būti dar ir netiesiogine prasme, kadangi referencijos ir prasmės aspektai visada skirtingi. Taigi pririekia papildomo analizės vieneto – trečios esybės, nesutampančios nei su įprastine referencija (objektu), nei su įprastine prasme / netiesiogine referencija. Tačiau, kaip teisingai nurodė Rudolfas Carnapas, Frege niekur nėra konkrečiau paaiškinęs, kas yra toji trečia esybė, jo vadinama netiesiogine žodžio prasme (Carnap 1958: 129).

Ženklo referenciją ir prasmę Frege griežtai skiria nuo vaizdinio (*Vorstellung*), asocijuojamo su tuo ženklu. Objektą (kuris yra ženklo referentas) mes suvokiame juslėmis, o objekto vaizdinys kyla iš atsiminimų apie turėtus juslinius išpūdžius ir yra neaiškus, prisodrintas jausmo. Vaizdinys neprilygsta ir prasmei: „Ta pati prasmė nėra visada susijusi, netgi tame pačiame žmoguje, su tuo pačiu vaizdiniu“ (Frege 1997: 154). Pagrindinis vaizdinio bruožas, neleidžiantis Frege’i jo laikyti reikšmės sudedamąja dalimi, yra jo subjektyvumas. Jeigu darome prielaidą, kad žmonės gali tarpusavyje susikalbėti, tai visi reikšmės elementai ir aspektai tiesiog turi būti daugiau ar mažiau objektyvūs. Antai ženklo referentas, kaip sakyta, yra *pats* objektas, o prasmė, nors ir netapatinama su objektu, Frege’o taip pat apibūdinama kaip objektyvi. Tačiau įsivaiz-

duodami tą patį dalyką, du žmonės būtinai susikuria nuosavą (taigi visiškai subjektyvų) vaizdinį; jiems niekas nekluduoja pagauti tą pačią prasmę.

Aptaręs tikrinio vardo semantiką, Frege savąjį modelį pritaiko ir teigiamojo (asertorinio) sakinio (*Behauptungssatz*) reikšmei analizuoti. Mintį (*Gedanke*), kurią turi kiekvienas toks sakinys, Frege pavadina jo prasme. Mintis pasikeičia kiekvieną kartą, kai kurį nors sakinio žodį pakeičiame kitu žodžiu, turinčiu tą pačią referenciją, bet skirtingą prasmę, ir pasikeičia taip, kad vienas sakinys galėtų būti palaikytas teisingu, o kitas – klaidingu. (Plg. du sakinius apie Veneros planetą, kurių vienintelį skirtumą sudaro tai, kad pirmame sakinyje ši planeta vadinama „Aušrine“, o antrame – „Vakarine“; juk žinojimas, kad Vakarinė yra tas pat dangaus kūnas kaip Aušrinė, nėra analitinis ir empiriniu atžvilgiu trivialus.) Ši pastaba neleidžia Frege’i sakinio mintį traktuoti kaip jo referenciją ir, mažą to, paskatina paklausti, kokiomis sąlygomis apskritai galima teirautis apie sakinio referenciją. Anksčiau pripažinęs, jog esama sakinio dalių, turinčių prasmę, tačiau neturinčių referencijos, Frege teigia, kad analogiškai ir sakinys, kaip visuma, gali turėti tik prasmę, bet neturėti jokios referencijos – tokių sakinių rūšiai priklausytų sakiniai su tikriniais vardais, neturinčiais referencijos¹⁰. Vis dėlto daugeliu (neišimtinių) atvejų kalbėtojams rūpi jų žodžių referencija: „Mintis mums praranda vertę, vos tik pripažįs-

¹⁰ Norėdamas pateikti neturinčio referencijos sakinio pavyzdį, Frege atsigręžia į mitologiją ir grožinę literatūrą. Sakinys „Odisejas pasiekė Itakės krantą kietai miegodamas“ kalba apie epinės poemos fabulą ir aki-vaizdžiai turi prasmę. Tačiau didelės abejonės dėl vardo „Odisejas“ referencijos verčia manyti, kad ir visas sakinys jos neturi. Frege pabrėžia, jog kol poemą laikome meno kūrinium, tol vardo „Odisejas“ referencija mums nėra nerūpi.

tame, kad nėra vienos iš jos dalių referencijos. Taigi mes teisėtai nesitenkiname sakinio prasme, o klausiamo ir apie jo referenciją“ (Ten pat: 157). Pasak Frege's, eiti nuo prasmės prie referencijos mus skatina *tiesos siekimas*.

Frege'i sakinio referencija yra jo teisingumo vertė (*Wahrheitswert*), kurią nustatyti galima tik pirmiau teigiamai išsprendus sakinio sudedamųjų dalių referencijos klausimą. Straipsnyje „Funkcija ir sąvoka“ teisingumo vertės charakteristika randasi iš funkcijos sampratos. Kai aritmetinių funkcijų išraiškos sudaromos naudojant sudėties, daugybos, laipsniavimo ir šioms priešingų operacijų ženklus, tokių funkcijų vertės esti aritmetiniai objektai skaičiai. Tačiau jeigu prie paminėtų veiksmy su ženklais +, – etc. tuo pačiu tikslu priduriame veiksmus su ženklais =, >, < – ką ir daro Frege, – tuomet įgyjame galimybę, pirma, apie funkcijos vertę kalbėti kaip apie teisingumo vertę ir, antra, funkcijai prilyginti tai, kas logikoje vadinama sąvoka (*Begriff*). Pavyzdžiui, funkcija $x^2 = 1$, argumentą x pakeitus skirtingais skaičiais $-1, 0, 1, 2$, visada turi tik vieną iš dviejų verčių, nes vietoj x įrašius bet kurį skaičių, gaunama arba teisinga, arba klaidinga lygybė (lygybė teisinga iš viso du kartus: kai argumentu imame -1 ir 1). Frege sako, kad tokių funkcijų vertė yra teisingumo vertė, ir skiria dvi teisingumo vertes – Teisinga (*das Wahre*) ir Klaidinga (*das Falsche*). Turint konkretų minėtos funkcijos argumentą, kuriam esant funkcijos vertė yra Teisinga, pvz., -1 , galima tarti: „ -1 yra kvadratinė šaknis iš 1 “ arba „ -1 priskiriamas sąvokai 'kvadratinė šaknis iš 1 '“. Kai funkcijos $x^2=1$ argumentas toks, kad jos vertė yra Klaidinga, – pvz., 2 , – galima sakyti taip: „ 2 nėra kvadratinė šaknis iš 1 “ arba „ 2 nepriskiriamas sąvokai 'kvadratinė šaknis iš 1 '“. Vadinasi, funkcijos vertėmis pripažinus dvi teisingumo vertes, sąvoką galima apibrėžti kaip funkci-

ją, kurios vertė visada yra teisingumo vertė. Vadovaudamasis tuo pačiu principu, Frege formuluoja ir savo požiūrį į kalbos teiginius. Pasak jo, teiginyje, kuris yra „lygčių kalbinė forma“, visai kaip aritmetinėje lygtyje reikia matyti skilimą į argumento ženklą ir funkcijos išraišką. Remiantis aritmetiniu metodu, sakiny „Cezaris užkariavo Galiją“ skeliamas į užbaigtą savyje argumentą „Cezaris“ ir neprisotintą, tuščią vietą turinčią išraišką „užkariavo Galiją“; tik užpildžius šią tuščią vietą tikriniu vardu (ar jį pavaduojančia išraiška), atsiranda užbaigta prasmė – mintis. O mintis apskritai būna teisinga arba klaidinga, t. y. turi vieną iš dviejų teisingumo verčių (Ten pat: 137–139)¹¹. Kadangi teiginyje nėra tuščios vietos, jo referencija turi objekto (onto)loginį statusą. (Frege's teorijoje funkcijų vertės, taigi ir teisingumo vertės, taip pat sąvokų ekstensijos (apimtys), yra objektai. Pačios funkcijos, taip pat ir sąvokos, laikomos objektų (onto)logine priešingybe.) Tad dvi teisingumo vertės, sudarančios sakinio referenciją, yra objektai.

Paskutinioji išvada leidžia geriau suprasti, kodėl Frege'i tikriniai vardai ir teigiamieji sakiniai semantikos požiūriu yra tapatūs: ir vienu, ir kitų referencija yra objektai (skirtumą čia sudaro nebent tai, jog, kalbant tiksliau, teigiama sakinys traktuotinas kaip *išplėstas* tikrinis vardas). Objektvy referencija ypač svarbi tuo,

¹¹ Straipsnyje „Apie prasmę ir referenciją“ Frege rašo: „Kaip sakinio teisingumo vertę aš suprantu aplinkybę, kad jis yra teisingas arba klaidingas“ (Frege 1997: 157). Čia pridurtina, kad Frege apskritai turėjo galimybę išvengti išvados, jog sakinyje pavartojus vardą be jokios referencijos ir pats sakiny *eo ipso* tampa sakiniu be referencijos, – tam buvo būtina pripažinti trečią teisingumo vertę ir, vadinasi, tai, kad sakiny gali turėti referenciją, bet kartu būti nei teisingas, nei klaidingas, o pavyzdžiui, šiuo požiūriu neapibrėžtas. Tačiau tokią galimybę darė negalimą vienas neginčijamas faktas – Frege's ištikimybė klasikinei, *dviejų verčių* semantikai.

kad ją presuponavus tampa galimas sprendinys (*Urteil*), kuris yra „ne paprasta minties pagava, o jos teisingumo pripažinimas (*Anerkennung*)“ (Ten pat: 158). Kiekviename, netgi trivialiausiame sprendinyje jau žengtas žingsnis nuo minčių lygmens prie referencijos lygmens.

Galiausiai reikia suformuluoti dar dvi svarbias teigiamojo sakinio referencijos teorijos pasekmes: 1) Ši teorija leidžia tvirtinti, kad sakinio teisingumo vertė turi likti nepasikeitusi, vieną sakinio dalį pakeitus išraiška, turinčia tą pačią referenciją. Pasak Frege's, tarp sakinio, kaip visumos, ir jo komponentų egzistuoja neabejotini tarpusavio priklausomybės santykiai¹²; 2) Sakinio referencija gali būti tik dvejopa – arba teisingumo vertė Teisinga, arba teisingumo vertė Klaidinga. Vadinas, visi teisingi sakiniai turi tą pačią referenciją ir, antra vertus, visi klaidingi sakiniai taip pat: „sakinio referencijoje ištrinta visa, kas individualu (*alles einzelne*)“ (Frege 1997: 159). Lieka tik vienas specifinis visų teisingų ar klaidingų sakinių bruožas – jų teisingumas (nuoroda į objektą Teisinga) ar klaidingumas (nuoroda į objektą Klaidinga). Dėl šios priežasties visiems, siekiantiems suprasti sakinio reikšmę, negali rūpėti tik jo referencija; tačiau vien mintis vėlgi neteikia pažinimo – rei-

¹² Frege's filosofija vis dėlto provokuoja gana prieštaringas šios priklausomybės pobūdžio interpretacijas. Tezė apie sprendinio pirmumą sąvokų atžvilgiu tarsi pateisina vadinamąjį konteksto principą, kurio esmė ta, kad sakinio dalių referencijos ir prasmės yra determinuojamos sakinio visumos (kitais tariant, tik sakinio kontekste žodis apskritai turi reikšmę). Tačiau lemiamas tikrinių vardų vaidmuo nustatant viso sakinio referenciją daro įmanomą ir kitą traktuotę, pagal kurią sakinyje figūruojančių tikrinių vardų referencija yra priklausomybės pagrindas, o sakinio referencija – priklausomas. Prasmės lygmeniu sakinio ir jį sudarančių žodžių pirmumo problemą Dummettas siūlo spręsti taip: „*paaiškinimo* tvarkos atžvilgiu pirminė yra sakinio prasmė, o *atpažinimo* tvarkos atžvilgiu pirminė žodžio prasmė“ (Dummett 1973: 4).

kalingas sprendinys, t. y. ėjimas nuo minties prie teisingumo vertės. Metaforiškai Frege sprendinius apibūdina kaip teisingumo verčių dalių išskyrimą, kuris kartu yra sugrįžimas prie minčių lygmens, taigi prie sakinių specifinių turinių. Tai „sakinių analizės“ metodo metafora. Nemetaforiškai Frege sako, jog kiekvieną savitą prasmę atitinka ypatingas analizės būdas.

Atidžiai sekant visus Frege's argumentacijos vingius, pamažu ryškėja naujosios semantikos kūrėjo pozicija: kalba yra veiksminga tik su sąlyga, kad gerai veikia ir, maža to, tarpusavyje sąveikauja abu išskirtieji reikšmės lygmenys; tai vyksta tada, kai kalbėtojai, vartodami kalbą, juos abu įsavina ir padaro efektyviai veikiančius ir, negana to, veikiančius išvien. Frege's manymu, kalbos funkcionavimui, t. y. supratingam jos vartojimui, būtina tiek kalbinių išraiškų – nuo pačių mažiausių iki stambesniųjų – referencija, tiek jų prasmė. Tą reikšmės aspektą, kurį Frege vadino *Bedeutung* (ir kuris šiame straipsnyje perteikiamas terminu „referencija“), pripažino turbūt visi be išimties teoretikai, bent kiek rimčiau gvildinę kalbinės signifikacijos problematiką, – gausybė Frege's pirmtakų, įskaitant Locke'ą bei Millą, taip pat garsūs XX amžiaus filosofai, kuriems Frege buvo kolega, autoritetas ar mokytojas ir kurie su jo teorija buvo susipažinę iš pirminio šaltinio (keli pastarųjų pavyzdžiai: Russellas loginio atomizmo filosofijoje, Wittgensteinas *Loginiame filosofiniame traktate*, Carnapas Vienos ratelio laikotarpiu). Tačiau vien tai neužtikrina referencijos sąvokai svarbiausio teorinio conceptualiojo įrankio semantikoje funkcijos ir netgi neapsaugo nuo kai kurių abejonių jos neproblemiškumu. Nepaisydamas čia pateiktų istoriografinių faktų, Dummettas – jau anksčiau buvo proga apie tai užsiminti – ryžtasi tokiai Frege's interpretacijai, pagal kurią žodžio ar sakinio referencija apskritai nėra

jų reikšmės sudedamoji dalis, nors ir neneigia, kad referencijos sąvoka atlieka tam tikrą vaidmenį bendrojoje reikšmės teorijoje (žr. Dummett 1973: 84). Jau taip pat buvo minėta, jog toks požiūris pagrindinio „reikšmės generatoriaus“ darbą užkrauna prasmės sąvokai; tai tam pa galima, kai iš referencijos sąvokos atimamas semantikoje jos turėtas teorinis konceptualusis krūvis.

Apskritai galima sakyti, jog pati prasmės ir referencijos perskyra reikalinga ne vien ir pirmiausia ne tam, kad galėtume paaiškinti kai kurių paprastųjų simbolių, tokių kaip tikriniai vardai, bei teigiamųjų sakinių (Frege's kruopščiausiai nagrinėtu atveju – tapatybės teiginių) pažintinę vertę. Iškeldama pažintinį *prasmės* sąvokos prioritetą, šia perskyra grindžiama reikšmės samprata randa savo vietą ir tvirtai išikuria *žinojimo* bei *supratimo* sektoriuje, kuriame kalbinių išraiškų reikšmę leidžiama aiškinti tik episteminiiais terminais ir inteligibilumo požiūriu. O kelios papildomos pastabos turėtų tik pakurstyti būgštavimus, kad kai kurios abejonės dėl kalbinių išraiškų referencijos aspekto nėra perdėtos.

Pirmiausia atkreiptinas dėmesys, jog labai rimti sunkumai atsiranda prireikus nustatyti predikatų, Frege's vadinamų „funkcijų vardais“ (*Funktionnamen*), referenciją. Frege's teorijoje funkcijos vardo referencija yra sąvoka, ir ji taip skiriasi nuo objekto (t. y. tikrinio vardo referencijos), kaip funkcija nuo argumento. Tačiau predikatas iš principo negali *ko nors* nurodyti ir, vadinas, turėti referencijos, nes tai, kas nurodoma, visada yra objektas, o ne „neįsotinta“, tam tikra prasme „tuščia“ ir pripildyti reikalinga sąvoka (Shwayder 1970: 136–140). Frege nesprensdžia šio prieštaravimo, tad predikatų referencijos perauga į tai, kad galiausiai ima nykti skirtumas ne tik tarp funkcijos vardo ir tikrinio vardo, bet ir tarp sąvokos ir objekto. Taip pats Frege

nejučiomis niveliuoja kertinę (onto)loginę savo filosofijos perskyrą.

Kitą Frege's referencijos sampratos keblumą atskleidžia skepticistinis argumentas: galima kalbėti apie Mėnulį kaip apie objektą, tačiau iš kur žinoti, kad vardas „Mėnulis“ apskritai turi kokią nors referenciją? Į tai būtų galima atsakyti (beje, remiantis tuo, kad referencija nėra reikšmės dalis), jog referencijos *žinoti* nereikia, nes jos „žinojimas“ galėtų reikšti ne kalbėjimą apie Mėnulį, o subjektyvaus Mėnulio vaizdinio „turėjimą mintyje“, arba geriausiu atveju „žinodami referenciją“ tenkintumės „žinoma“ vardo „Mėnulis“ prasme. Tačiau Frege teigia, kad mes kalbame ne apie vaizdinius (subjektyvūs vaizdiniai iš viso nėra reikšmės sudedamoji dalis) ir nesitenkiname vien prasmės supratimu, „bet presuponuojame referenciją“ (*sondern wir setzen eine Bedeutung voraus*) (Frege 1997: 156). Tačiau faktas, jog mūsų referencijos „presupozicija“ gali būti klaidinga, liudija tai, kad ją „presuponuodami“, neišsiverčiame be supratimo, o gal ir nė be vaizdinių. (Vardo prasmės netikslumų atsiranda, kai mūsų turimas supratimas esti klaidingas, o pats objektas – taigi referencijos lygmens esybė – negali būti klaidingas.) Visas Frege's paaiškinimas, kuo vadovaudamiesi „presuponuojame referenciją“, yra painus ir miglotas: „į klausimą, ar presupozicija negali visada būti klaidinga, čia nereikia atsakyti; kad pateisintume kalbėjimą apie ženklo referenciją, pakanka pirma nurodyti mūsų ketinimą kalbant ar mąstant, tik su sąlyga – jeigu tokia referencija egzistuoja“ (Ten pat). Ši paaiškinimo forma aki-vaizdžiai negali tenkinti, nes jame minima „sąlyga“, turinti suteikti referencijos sąvokai neginčijamą aiškumą, užuot pašalinusi keblumo židinį, jį pakartotinai atvirai įvardija.

Taigi ima aiškėti, kad kaip tik nuolat išskylantys „žinojimo“ ir „supratimo“ klausimai (o

jų niekaip nepavadinsi antraeiliais) yra pats didžiausias pavojus referencijos sąvokos saugumui vis naujų išbandymų patiriančioje reikšmės teorijoje. Iš šių klausimų išplaukiančiais argumentais remiasi ir Dummettas, teigdamas referenciją nesant reikšmės dalimi. Pasak jo, patikima reikšmės dalimi gali pretenduoti būti tik „tai, kas, įtikinama sakyti, sudaro dalį to, ką implicitiškai pagauna kas nors, suprantantis žodį ar posakį“ (Dummett 1973: 93). Kaip jau sakytą, žodžio ar posakio referencijos reikia ieškoti sąryšyje tarp jo ir kokios nors anapuskalbinės esybės pasaulyje. „Vadinasi, tvirtinti, kad referencija nėra reikšmės sudedamoji dalis, yra tvirtinti, jog mūsų žodžio ar posakio supratimo niekada, net ir iš dalies, nesudaro vien tik tai, kad mes ką nors pasaulyje asocijuojame su tuo žodžiu ar posakiu“ (Ten pat). Reikalas tas, jog mūsų supratimo esmė kitokia ir jo mechanizmas veikia kitaip.

Mūsų supratimą, arba vardų bei sakinių prasmės pagavą, reikia sieti su ypatinga žinojimo forma – tiesų žinojimu (*knowledge of truths*) (McDowell 1980: 144). Tiesų žinojimas iš esmės skiriasi nuo daiktų pažinimo (*knowledge of things*), ypač tuo, kad pastarajam būtinas tiesioginis ir netarpiškas santykis su pažinimo objektu, santykis, kuris būna, tarkim, objektui esant jusliškai suvokiamam „pažinties“ (*acquaintance*) su juo situacijoje; kadangi tiesų žinojimui tokia sąlyga negalioja, jis savo esme yra griežtai hipotetinis žinojimas, taigi bet kada galintis pasirodyti esąs klaidingas. Grįžtant prie semantinės terminijos, galima sakyti, jog objekto pažinimo reikalavimas keltinas siekiant „žinoti“ konkretaus tikrinio vardo referenciją, o norint „žinoti“ to vardo prasmę (t. y. suprasti), pakanka silpnosio reikalavimo žinoti tam tikrą tiesą. Pavyzdžiui: pačiu paprasčiausiu mums rūpimu „tiesos žinojimo“ atveju, kad galėtume būti lai-

komi pagavę tikrinio vardo „Venera“ prasmę, turime žinoti, kad „Venera“ atstoja (nurodo, žymi) Venerą¹³. Kad suprastume įvairius pasakymus apie Venerą, pirmiausia turime žinoti šią „paprastą tiesą“. Atskiras reikalavimas tiesiog žinoti referenciją, traktuojamas daiktų pažinimo plotmėje, *supratimo atžvilgiu* nėra svarbus, nes yra pernelyg stiprus ir, sakytume, netgi nelabai suprantamas.

Prasmė – ją galima drąsiai vadinti kiekvienos reikšmės (bet kurios kalbinės išraiškos reikšmės) pagrindu – tai semantinė jėga, *determinuojanti* atitinkamos rūšies (ir kiekvienam kalbinės išraiškos tipui skirtingą) referenciją. Tam tikrai prasmei priskirtinas referencijos determinavimo pobūdis, mastas ir laipsnis yra filosofinės interpretacijos dalykas, priklausantis nuo interpretuojančio filosofo pažiūrų į daugybę su kalba susijusių klausimų. Antai Dummettas, savitai reaguodamas į tai, kad Frege's reikšmės teorijoje sakinio referencija laikoma jo teisingumo verte (teisingumas arba klaidingumas), į sakinio prasmės, t. y. juo perteikiamos minties, apibrėžtį įtraukia priemonės ir būdus, kuriuos pasitelkus tas sakinyš gali būti atpažintas kaip teisingas (ar klaidingas). Jo nuomone, prasmės aspektas, apibūdinantis kompetentingų kalbėtojų turimą kalbos supratimą ir todėl atsideriantis reikšmės teorijos epicentre, Frege's koncepcijoje nėra iki galo išplėtotas: „ar galime pasakyti, kad prasmė nustato tik žinojimo arba įsitikinimo *objektą* – kas žinoma arba kuo tikima, o ne tai, *kaip* jis žinomas ar *kodėl* juo tikima?“ (Dummett 1993: 90). Frege išvelgė skirtumą tarp šių dalykų, nors labiau pabrėžė pirmąjį. Vienu atžvilgiu tai atliko teigiamą vaidmenį – pa-

¹³ Čia remiuosi originaliu McDowell (1980: 143) pasiūlymu tikrinio vardo *prasmę* nusakyti taupiausiu būdu – naudojantis „referenciniais“ terminais.

dėjo *suformuluoti* garsiąją semantikos perskyrą, tačiau kitu atžvilgiu neleido *pakankamai išskleisti* prasmės sąvokos – to nepralenktu atradimo reikšmės teorijos srityje.

LITERATŪRA

- Carnap, R. 1958. *Meaning and Necessity: A Study in Semantics and Modal Logic*. Enlarged edn. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dummett, M. 1973. *Frege: Philosophy of Language*. London: Duckworth.
- Dummett, M. 1978. „Frege’s Distinction between Sense and Reference“, in Dummett, M. *Truth and Other Enigmas*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 116–144.
- Dummett, M. 1991. *The Logical Basis of Metaphysics*, London: Duckworth.
- Dummett, M. 1993. „What is a Theory of Meaning? (II)“, in Dummett, M. *The Seas of Language*. Oxford: Clarendon Press, 34–93.
- Evans, G. 1982. *The Varieties of Reference*, ed. J. McDowell. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press.
- Frege, G. 1966. *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege*, ed. P. Geach and M. Black. Oxford: Basil Blackwell.
- Frege, G. 1997. *The Frege Reader*, ed. M. Beaney. Oxford: Blackwell Publishers.
- McDowell, J. 1980. „On the Sense and Reference of a Proper Name“, in *Reference, Truth and Reality: Essays on the Philosophy of Language*, ed. M. Platts. London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul, 141–166.
- Shwayder, D. S. 1970. „Uses of Language and Uses of Words: With Application to a Problem of Frege“, in *The Theory of Meaning*, ed. G. H. R. Parkinson. London: Oxford University Press, 128–140.
- Wittgenstein, L. 1995. *Tractatus Logico-Philosophicus*, in Vitgenšteinai, L. *Rinktiniai raštai*, vertė R. Pavilionis. Vilnius: Mintis, 25–112.

FREGE’S CONTRIBUTION TO THE NOTION OF MEANING

Mindaugas Japertas

Summary

The article aims at exposition, commenting and interpreting Frege’s theory of meaning, based on the requirement to distinguish, in the meaning of a sign, the level of sense (*Sinn*) and the correlative level of reference (*Bedeutung*). The author directs attention to some logico-linguistic reasons which seem to have urged Frege to advocate the differential conception of meaning. In accordance with Frege’s decision to use the theoretical notions of sense and reference, the relevant semantic features of a proper name as well as

of a declarative sentence are explored. Since only something which constitutes what someone who understands the word or expression implicitly grasps can be counted as a possible ingredient in meaning, the claim is made that entities on the level of reference (objects, truth-values) are not undeniable ingredients of meaning. *Sense* therefore is left in the role of a genuine semantic concept.

Keywords: Frege, language, meaning, sense, reference.

Įteikta 2005 05 19